

ԾԱԳՄԱՄԲ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԶԵՎՈՒՅԹՆԵՐՈՎ ԲԱՅԵՐԻ ԱՐԺՈՒՅԹԸ՝ ԸՍՏ ՆԵՐՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅԱՆ

ՍԻԼՎԱ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Հոգվածում կատարվում է ծագմամբ արմատական ձևայիններով բաղադրված բայերի արժույթի քննություն՝ ոչ միայն ըստ իմաստաբերականական, այլ նաև կազմության առանձնահատկությունների: Հեղինակը ներկայացրել է, թե ինչ տարբերություններ կարող են առաջացնել բայական և անվանական արմատներով ձևայինները բայակազմության և բայի արժույթի մեջ:

Բանալի բառեր – բայակազմություն, բայի սեռ, անցողական բայեր, անանցողական բայեր, արժույթագույրկ բայեր, միարժույթ բայեր:

Բայի արժույթը քննելու համար որոշիչ դեր ունեն ոչ միայն իմաստաբերականական, այլ նաև կազմության առանձնահատկությունները:

Բայական համադրական բաղադրությունների գերադաս բաղադրիչի գործառնությունով հանդես եկող միավորը շատ հաճախ ոչ թե առանձին բայ է, այլ արմատական ձևային: Նրանցից բայակազմությանը մասնակցում են հատկապես *արկ, հար, վար, առ, ած, կալ, բան, գույն, միտ, կից*¹ ձևայինները: Բաղադրվելով հիմնականում գոյականների և բայահիմքերի հետ՝ ավելի ընդհանուր, վերացարկված նշանակություն են արտահայտում, և այս դեպքում առաջին բաղադրիչն է բնորոշում բայի բուն իմաստը: Ժամանակակից արևելահայերենի բայերի քննությունը ցույց է տալիս, որ այս բայերը համալրում են բայական հարացույցը և զգալի տեղ են գրավում բառապաշարի մեջ:

Ժամանակակից հայերենում այս ձևայինների վերաբերյալ լեզվաբանների մոտեցումներն իրարից զգալիորեն տարբերվում են: Որոշ լեզվաբաններ սրանք համարում են վերջածանց, ածանցակերպ, իսկ ոմանք էլ՝ հիմնական ձևային, քանի որ նրանք բոլորովին էլ չեն զրկվել արմատական իմաստից²:

¹ Այս ձևայինների ստուգաբանությունը և իմաստների բացատրությունը տե՛ս համապատասխան բառահոգվածների տակ հետևյալ բառարաններում. **Աճառյան Հ.**, Հայերեն արմատական բառարան, Երևան, 1971, հ. 1, 2: Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Երևան, 1979, հ. 1, 2: **Զահուկյան Գ.**, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երևան, 2010:

² Հմմտ. **Մուրվալյան Ա.**, Հայոց լեզվի բառային կազմը, Երևան, 1955: **Էդոյան Ս.**, Ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963: **Գալստյան Ս.**, Ածանցումը և

Կապակցելիության ակտիվությամբ հատկապես աչքի է ընկնում *արկ* ձևային, որը գրաբարյան *արկանեմ* «դնել, ձգել, նետել» ներգործական սեռի բայի արմատից է: Ս. Էլոյանը, *արկ* ձևայինը քննելով բառարմատների իմաստների մթազնմամբ առաջացած ածանցների շարքում, ընդգծում է նրա բայական շնչանակությունը և բերում մի շարք բայերի օրինակներ՝ *առաջարկել*, *բանտարկել*, *դատարկել* և այլն³: Շատ կազմություններ առաջացել են այս բայի և իր խնդրի կապակցությունից, ինչպես՝ *վիճակ արկանել* - *վիճարկել*⁴, *ծեռն արկանել* - *ծեռնարկել*, *խաղ արկանել* - *խաղարկել* և այլն: Սրանց նմանությամբ *արկ* ձևայինով ժամանակակից հայերենում ստեղծվել են *բանտարկել* «բանտը գցել, ձերբակալել», *խուզարկել* «խուզարկություն կատարել», *փորձարկել* «փորձի միջոցով ստուգել որակը», *անվանարկել* «անունը գցել, վարկաբեկել» և այլ բայեր⁵: Հիմնականում խնդրառությամբ միարժույթ անցողական բայեր են: Չեզոք սեռի քերականական իմաստ ունեն, օրինակ, *թևարկել* «թևերը շարժել» և *ծայնարկել* «ծայն արձակել» բայերը: Հմմտ. Դրանից հետո նա որոշեց մեկ անգամ ևս *փորձարկել* համբույրի իր *տեսությունը* (ՎՍ)*⁶: Եվ Խաչենի հինգ իշխանների հետ *բանտարկեց* նաև *Ջարեհ իշխանին*.... (ԳՍ)* և Քրմուհիները *ծայնարկում էին* եռանդով (ՍԽ)*:Ձեռքերն, ասես թե խրտնելով, վեր *թևարկում*, Հետո, կարծես ապահովված, Ետ են գալիս, թառում սրտին (ՊՍ)*:

Գրաբարյան ներգործական սեռի *հարկանեմ* «բախել, հարվածել, խփել», *առնում* «առնել, կրել, գնել, վերցնել», *ածեմ* «բերել, վարել, շարժել» բայերի արմատներից են *հար*, *առ* և *ած* ձևայինները, որոնց բաղադրմամբ ձևավորվում են հիմնականում խնդրառությամբ միարժույթ անցողական բա-

ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1978: **Գ. Զահուկյան**, ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Ե. 1989: **Ա. Մարգարյան**, ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1990:

³ Տե՛ս **Էլոյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 41, 42:

⁴ Բայերի սեռի և ներշարահյուսական հարաբերությունների վերլուծությունները կատարել ենք՝ հիմնվելով հետևյալ բառարանների բացատրությունների վրա. «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան», Երևան, հ. 1-4, 1969, **Աղայան Է.**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, հ. 1, 2, 1976, **Մալխասեանց Սո.**, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 1-4, Երևան, 1944:

⁵ Տե՛ս **Աճառյան Հ.**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Երևան, 1977, էջ 321:

⁶ Այսուհետ ԱՐԵՎԱԿ-ից (http://www.eanc.net/EANC/search/?interface_language=am) քաղված օրինակները կուղեկցվեն աստղանիշով *:

յեր, ինչպես՝ *դանակահարել* «դանակով հարվածել՝ խփել», *սմբակահարել* «սմբակներով հարվածել», *գրառել* «գրի առնել», *կիրառել* «գործադրել, գործածել, օգտագործել», *խորհրդածել* «մտածել, միտք անել, մտմտալ», *սրածել* «սրով սպանել, սրի քաշել» և այլն: Չեզոք սեռի են *թևահարել* «թևերը իրար խփել», *ակնածել* «պատկառել, ակնածանք տալ», *թևածել* «թևերը շարժել՝ թափահարել», *աշառել* «կողմնապահություն անել» բայերը: Հմմտ. Ես չէի կարող *խոյահարել* նրա *ինքնաթիռը* (ՀԲ)*: Քանի որ այդպես է գնահատում մեզ ապերախտ Մորիկը, այս գիշեր իսկ կալանել Կիլանդոսին և *սրածել* նրա *կաշազորը* (ՍՀ)*: ՆՈՏԱ, ծայնանիշ, պայմանական գրաֆիկական նշան՝ *երաժըշկությունը գրառելու* համար (ՀՍՀ, 8, 348) և Սայլվորի շրթից պոկվեց «Ուրմուլին» Եվ *թևահարեց* դաշտերի վրա (ՀՍ)*: Թարգմանն ու քարտուղարն էլ *ակնածում էին* այդ *սպասավորից* (ՊՊ)*:

Վար ձևույթը *վարել* «վարել, առաջնորդել, քաշել, տանել» ներգործական սեռի բայի արմատից է: Նրա բաղադրմամբ ձևավորվում են հիմնականում խնդրառությամբ միարժույթ անցողական բայեր, ինչպես՝ *գերեվարել* «գերության տանել», *ղեկավարել* «առաջնորդել, կառավարել» և այլն: Օրինակ՝թե ձորով գնացողները նախարարական հեծյալներ են, որ *գերեվարում են* քաղաքի բնակիչներին.... (ՍՀ)*:

Կալ ձևույթը գրաբարյան *կալնում* «բռնել, տիրել, պատել, ունենալ» ներգործական սեռի բայի արմատից է: Սակայն, ի տարբերություն վերոնշյալ ներգործական սեռի բայարմատները ծագած բայերի, *կալ* արմատով ձևավորված բայերն արտահայտում են սեռի քերականական կարգի տարբեր դրսևորումներ: Այսպես՝ *տիրել*, *պարել* իմաստներով ձևավորվում են խնդրառությամբ առնվազն միարժույթ անցողական բայեր, ինչպես՝ *աշխարհակալել* «նվաճել, շատ երկրներ տիրել», *խցանակալել* «խցանով կալնել՝ փակել», *վարձակալել* «վարձել օգտագործման համար» և այլն, իսկ *ունենալ* իմաստով՝ արժութագործ անանցողական բայեր, ինչպես՝ *ամպակալել* «ամպով պատվել», *արմատակալել* «արմատ գցել, արմատավորվել», *խոտակալել* «խոտով ծածկվել» և այլն: Հմմտ. Մի ժամանակ նա *ֆերմա էր վարձակալում* Պրովանսում....(ԻԲ)* և Գարնան առատ անձրևներից հետո բլուրները այնպես են *խոտակալել*.... (ՎԱ)*: Կան որոշ կազմությունների կրավորածն չեզոք տարբերակները, ինչպես՝ *կեղևակալել-կեղևակալվել*, *կեղտակալել-կեղտակալվել* և այլն: Սպասելի էր, որ բոլոր չեզոք սեռի բայերը կլինեն կրավորածն տարբերակով՝ *դարդակալվել*, *թխակալվել*, քանի որ արտահայտում են դարդով *լցվել*, *թխպով* պատվել իմաստները:

Բան «խոսք» ձևույթը *խոսել* կրկնասեռ բայի նշանակությամբ ձևավորում է թե՛ խնդրառությամբ միարժույթ անցողական բայեր, ինչպես՝ *գովաքանել* «գովել, դրվատել», *իմաստաքանել* «իմաստասիրել» և այլն, թե՛ խնդրառությամբ միարժույթ կամ արժութագուրկ անանցողական բայեր, ինչպես՝ *դատարկաքանել* «դատարկ բաներ խոսել», *զվարճաքանել* «զվարճախոսել» և այլն: Հմմտ. Քաղաքավարության համար միայն թեթև կերպով *գովաքանեց* նրա *քաջությունը*... (ՆԴ)* և -Վայելիր իմ հացն ու գինին, քո՛ւրմ, և շարունակիր *դատարկաքանել* (ՍԽ)*:

Գույն, միտք անվանական արմատների, *կից*⁷ կապի բաղադրմամբ ձևավորվում են թե՛ խնդրառությամբ միարժույթ անցողական բայեր, ինչպես՝ *մթնագունել* «մթնեցնել», *մոայլագունել* «մոայլ՝ մուգ գույն տալ, մոայլեցնել», *հնարամտել* «հնարել, հորինել», *գիտակցել* «լավ հասկանալ, եղածը՝ լինելիքը լավ պատկերացնել» և այլն, թե՛ խնդրառությամբ միարժույթ կամ արժութագուրկ անանցողական բայեր, ինչպես՝ *այլագունել* «այլ գույն ստանալ, գույնը փոխել», *գորշագունել* «գորշ գույն ստանալ», *երկմտել* «տարակուսել, կասկածել, երկբայել», *մեծամտել* «մեծամտություն անել», *դաշնակցել* «դաշինքով իրար հետ կապվել, դաշնակից դառնալ», *գրուցակցել* «գրույցին մասնակցել»: Սակայն այն կազմությունները, որոնցում արտահայտված է *կցել* բայի «կպցնել, միացնել» ներգործական իմաստը, և բաղադրությունը հեշտությամբ փոխարինվում է բայական բառակապակցության, պահպանում են ներգործական սեռի քերականական իմաստը, ինչպես՝ *ամրակցել* «ամուր կերպով կցել՝ միացնել», *գամակցել* «գամերով կցել՝ միացնել», *հաշվակցել* «որևէ բան մեկի՝ մի բանի հաշվին կցել» և այլն: Հմմտ. Քանի նախագահ էր՝ քաշվում էր լուսանկարվել, չասեն՝ կոլխոզի նախագահը *մեծամտում է*, լուսանկարվեց (ՁԽ)* և Այդ պայմանագրով խալիֆայությունը *հեղամտել է* հայերին սիրաշահելու, *նպատակ* (ՀՍՀ, 6, 154):որ ինքը *չէր գիտակցել* դրանց իմաստությունը (ՕԲ)* ևու ծարավի հետ սովը *դաշնակցեց՝* ամենագորը (ՊՍ)*: Կաթողիկոսը երկյուղից *այլագունեց* (Մ)*:

Այս կազմություններն արտահայտում են ներշարահյուսական տարբեր հարաբերություններ: Դրանցից են.

1. խնդրառական, այդ թվում՝

⁷ Մ. Աբեղյանը կենակից, գործակից, աշխատակից և մի շարք այլ կազմություններում կից-ը համարում է վերջածանց (տե՛ս **Աբեղյան Մ.**, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 259, 260):

1.1. *ուղիղ խնդիր*, ինչպես՝ *ախտահարել* «հիվանդություն առաջ բերել, հարուցել», *ավելորդաբանել* «ավելորդություններ դուրս տալ, շաղակրատել», *դիտարկել* «դիտումներ կատարել, դիտել», *խնկարկել* «խնկի ծովս տարածել», *խնամակալել* «խնամակալություն անել», *հաշվառել* «հաշվառում կատարել», *խորհրդածել* «մտածել, միտք անել», *մտածել* «միտք անել, խորհել», *պատճառաբանել* «պատճառը ցույց տալ՝ բացատրել» և այլն,

1.2. *միջոցի անուղղակի խնդիր*, ինչպես՝ *արմնկահարել* «արմունկով խփել՝ հրել», *բռնցքահարել* «բռունցքով խփել», *գնդակահարել* «հրագնեով՝ գնդակով սպանել», *դանակահարել* «դանակով խփել», *կեղևակալել* «կեղևով պատվել», *խցանակալել* «խցանով փակել», *կրածել* «կրով պատել», *շղթայարկել* «շղթաներով կապել», *սրածել* «սրով սպանել» և այլն,

1.3. *հանգման խնդիր*, ինչպես՝ *արևարկել* «արևի ազդեցության ենթարկել», *գործարկել* «գործի գցել», *պատժարկել* «պատժի ենթարկել», *տանջահարել* «շատ տանջանքների ենթարկել» և այլն,

1.4. *վերաբերության անուղղակի խնդիր*, ինչպես՝ *գովաբանել* «գովասանք ասել՝ արտահայտել, գովել», *վախաբանել* «մեկի կամ մի բանի մասին վատ խոսել», *ոճաբանել* «գրվածքի լեզուն և ոճը շտկել՝ բարելավել», *պատճառաբանել* «որևէ բանի պատճառը ցույց տալ՝ բացատրել» և այլն:

2. Պարագայական, այդ թվում.

2.1. *տեղի պարագա*, ինչպես՝ *բանտարկել* «բանտը գցել», *շրջառել* «շրջապատման մեջ առնել, պաշարել», *գեղնահարել* «մի բան ուժով գետնին խփել, գետնով տալ», *գահակալել* «գահ նստել՝ բարձրանալ», *շուրջկալել* «չորս կողմը ժողովել, շուրջը ժողովել» և այլն,

2.2. *ձևի պարագա*, ինչպես՝ *բռնավարել* «բռնի քշել՝ տարագրել», *գեղեցկաբանել* «գեղեցիկ խոսել», *երկայնաբանել* «երկար ու բարակ խոսել», *թերաբանել* «թերի՝ անկատար խոսել», *լակոնաբանել* «հակիրճ ու սեղմ խոսել», *խրթնաբանել* «խրթին՝ բարդ մտքեր արտահայտել՝ խոսել», *կարճաբանել* «կարճ խոսել» և այլն,

2.3. *ժամանակի պարագա*, ինչպես՝ *կանխաբանել* «սկզբից, նախօրոք ասել» և այլն,

2.4. *նպատակի պարագա*, ինչպես՝ *գերեվարել* «գերության տանել», *վարձակալել* «վարձով վերցնել» և այլն:

3. Բաղադրիչների միջև գործում է նաև համադասական հարաբերություն, ինչպես՝ *զտարկել* «մետաղները ավելորդ խառնուրդներից զտել», *թո-*

ղարկել «պատրաստի արտադրանք բաց թողնել», կիրարկել «գործարկել, կիրառել, օգտագործել» և այլն:

Այս բաղադրությունների ներշարահյուսական քննությունը ցույց է տալիս, որ նրանցում ավելի հաճախադեպ են գոյական բաղադրիչով կազմությունները: Խնդրառական և պարագայական հարաբերություններ արտահայտվում են բայարմատներից ծագած ձևույթներով կազմություններում, որոնցից գործուն են *արկ, կալ, հար* բայարմատները:

Ինչպես նշեցինք վերևում, ժամանակակից հայերենում այս ձևույթների՝ արմատ թե ածանց լինելու վերաբերյալ կարծիքները տարբեր են: Ցանկացած պարագայում բայական գերադաս բաղադրիչի գործառնությամբ հանդես եկող այս ձևույթները բայականության ժամանակ պահպանում են իրենց նախնական՝ արմատական, իմաստաքերականական հատկանիշները: Այսպես՝ ներգործական սեռի բայերի արմատներից ծագած *արկ, առ, ած, հար, վար* ձևույթները պահպանում են իրենց ներհատուկ սեռի քերականական հատկանիշը և կերտում նոր ներգործական սեռի բայեր՝ նրանց օժտելով խնդրառությամբ առնվազն միարժույթ լինելու զորությամբ: Չեզոք սեռի են *թևարկել, ծայնարկել, թևահարել, աշտել* և *կալ* արմատի *ունենալ* իմաստով կազմությունները, որոնք, արտահայտելով ավելի մասնավոր նշանակություն, ձեռք են բերում անանցողական բայերին հատուկ քերականական իմաստ: Այս դեպքում բայական բաղադրիչը կապակցվում է այնպիսի իմաստով առաջնաբաղադրիչի հետ, որով կազմության նոր նշանակությունը չեզոքացնում է բայի անցողական իմաստը, և բայը սեռի խնդիր առնելու տեսանկյունից դառնում է արժութագույր: Ասվածին հակառակ՝ անվանական հիմքերով *բան, գույն, միտ* ձևույթների և *կից* կապի բաղադրմամբ ձևավորվում են թե՛ ներգործական, թե՛ չեզոք սեռի բայեր:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ՀՍՀ, 6 - Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 6, 1980:
2. ՀՍՀ, 8 - Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 8, 1982:
3. ՊՍ - Պարույր Սևակ, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հ. 5, Երևան, 1974:
4. ԳՍ - Գեղամ Սարյան, ՍԽ - Սերո Խանգադյան, ԶԲ - Զորի Բալայան, ՍԶ - Ստեփան Զորյան, ՀՍ - Համո Սահյան, ՊՊ - Պերճ Պողոսյան, ԻԲ - Իվան Բունին, ՎԱ - Վախթանգ Անանյան, ՆԴ - Նար-Դոս, ԶԽ -

Զորայր Խալափյան, ՕԲ - Օնորե դը Բալզակ, ՊՍ – Պարոյր Սևակ, Մ – Մուրացան, ՎՍ – Վիլյամ Սարգյան:

ВАЛЕНТНОСТЬ ГЛАГОЛОВ С КОРЕННЫМИ МОРФЕМАМИ ПО ВНУТРИГРАММАТИЧЕСКИМ ВЫРАЖЕНИЯМ

СИЛЬВА МУРАДЯН

В глагольном образовании в частности принимают участие *արկ, հար, վար, առ, ած, կալ, բան, գոյն, միտ, կից* морфемы. Глаголы с отглагольными морфемами (*արկ, առ, ած, հար, վար*), сохраняя лексико-грамматические связи с исходным глаголом, образуют как минимум одновалентные глаголы действительного залога. А морфемы, полученные от именных корней (*բան, գոյն, կից, միտ*), образуют глаголы и действительного, и нейтрального залогов. Эти глаголы выражают разные внутриграмматические значения.

Ключевые слова – глагольное образование, залог глагола, переходные глаголы, непереходные глаголы, одновалентные глаголы, двухвалентные глаголы.

THE VALENCY OF VERBS DERIVED FROM ROOT MORPHEMES IN ACCORDANCE WITH INTRAGRAMMATICAL EXPRESSION

SILVA MURADYAN

The '*արկ, հար, վար, առ, ած, կալ, բան, գոյն, միտ, կից*' morphemes are most commonly used in verb formation. The morphemes (*արկ, հար, վար, առ, ած*) that have verbal origins preserve the lexicogrammatical links with the verbs they have derived from, and form at least monovalent transitive verbs; whereas the morphemes (*բան, գոյն, կից, միտ*) that have nominal origin, form both transitive monovalent verbs and intransitive avalent verbs. These verbs express various intragrammatical relations inside the verb.

Key words – Verb formation, grammatical voice, transitive verbs, intransitive verbs, monovalent verbs, divalent verbs.